

ТЕКСТ СТАТТІ ТУТ

Україна і слов'янський світ

В. Л. КОМАР (Івано-Франківськ)

“Українське питання” в політиці урядів Польщі (1926—1939 рр.)

Національна політика Польщі в Західній Україні, що реалізовувалася різними урядовими кабінетами в період правління режиму “санації”, вперше стала предметом дослідження польських учених¹. Серед цих праць особливо вирізняється книга А. Хойновського “Концепції національної політики польських урядів у 1921—1939 рр.”, що стала базовою в польській історіографії. З найновіших праць істориків Республіки Польща варто відзначити монографію В. Паруха², де проаналізовано еволюцію політичної думки табору пілсудчиків. У працях українських істориків С. А. Макаrenchука, Ю. Ю. Сливки, М. В. Кугутяка³ відображено позицію правлячого табору “санації” щодо українців. Однак у них не розкрита роль окремих урядових кабінетів, і тому ця тема привернула нашу увагу.

Після травневого 1926 р. перевороту в Польщі встановився режим “санації”, ядро якого становили ідейні соратники Ю. Пілсудського. Прийшовши до влади, пілсудчики прагнули “оздоровлення” політичного й економічного клімату в державі, що передбачало і поліпшення відносин у сфері національної політики. Тут найвразливішим місцем залишалося українське питання, яке особливо загострилося в 1921—1926 рр., коли вплив польських національних демократів (ендеків) на прийняття рішень

державної ваги був визначальним. Оточення Ю. Пілсудського у переломний для II Речі Посполитої момент не могло нехтувати довір’ям чотири-мільйонного українського населення, яке компактно заселяло стратегічно важливі південно-східні воєводства держави і становило на цих землях більшість⁴. Необхідно було терміново змінити негативне ставлення українців до польської влади, що склалося під впливом збройного протистояння періоду Західноукраїнської Народної Республіки і політики національної асиміляції меншин часів “парламентської демократії”.

Для реалізації поставлених завдань було вирішено застосувати концепцію прометеїзму пілсудчиків, назва якої походила від легендарного Прометея, що приніс людям вогонь. Вважаючи українську проблему ключовою ланкою в реалізації своїх планів, теоретики з табору пілсудчиків розглядали її у двох аспектах: зовнішньому і внутрішньому.

Перший з них передбачав перетворення Польщі в одну з наймогутніших європейських держав і був спрямований проти СРСР. Прометеїсти вважали, що багатонаціональний склад Радянського Союзу є причиною його внутрішньої слабкості і тому планували за допомогою національно-визвольних рухів неросійських народів сприяти його розпаду⁵. На руїнах колишньої імперії Романових мала постати могутня федерація напівзалежних від Польщі держав: України, Білорусі, Литви, Грузії, Азербайджану та інших, які нібито були неспроможні до самостійного державного будівництва.

Другий аспект — українське питання як внутрішня справа Польщі. Західну Україну пілсудчики, як і ендеки, вважали споконвічною польською землею. На відміну від національних демократів ідеологи прометеїзму визнавали, що тут проживає українське населення, але заперечували його право на самовизначення. На противагу ендецькій політиці національної асиміляції пілсудчики запропонували програму державної асиміляції українців, “щоб при умові збереження власної національності у меншин формувалося свідоме почуття приналежності до польської державності”⁶. На думку польських політиків, поступки уряду повинні були так з’єднати західноукраїнські землі з Польщею, щоб навіть у разі створення “незалежної” України над Дніпром це не викликало б зміни східних кордонів⁷. У перспективі йшлося про переорієнтацію українського національно-визвольного руху з антипольського напрямку на антирадянський і забезпечення Польщі надійного тилу в майбутній війні з СРСР⁸.

Вождем травневого перевороту 1926 р. був, як відомо, Ю. Пілсудський. Він як ідейний лідер “санації” і фактичний диктатор Польщі після 1926 р. зосередив свою увагу на керівництві армією та питаннях зовнішньої політики, залишивши широке поле діяльності у сфері національних відносин для своїх однодумців.

Першим прем’єр-міністром “санаційної” Польщі став К. Бартель — один з найближчих соратників Ю. Пілсудського. В той час прометеїзм одержав підтримку апарату влади, а в національних внутрішніх справах офіційне визнання отримала програма державної асиміляції. В одному зі своїх перших виступів перед сеймовим зібранням 19 липня 1926 р. К. Бартель зазначив, що уряд буде прагнути до ліквідації всіляких обмежень національних і релігійних прав громадян, але не має намірів досягати жодних домовленостей з представниками національних меншин⁹.

Конкретні напрями втілення політики державної асиміляції меншин були опрацьовані й оголошені міністром внутрішніх справ генералом К. Млодзяновським на засіданні Ради Міністрів Польщі 18 серпня 1926 р.¹⁰ Розвиваючи думку керівництва, він підкреслював, що національ-

не питання полягає в ефективності управління на місцевому рівні, а не зміні політичного устрою держави¹¹. Саме тому в 1926—1935 рр. на засідання парламенту не виносилося спеціальних дискусій на цю тему, а ініціатива перейшла до місцевих адміністрацій.

Перехопивши в ендеків ідею відмінного трактування меншин у різних районах держави, пілсудчики вже з перших років правління “санації” заклали її в підвалини регіональної політики, яка реалізовувалася з урахуванням принципів індивідуалізації, регіоналізації та селективності. Перший з них зобов’язував застосовувати індивідуальну політику щодо кожної меншини зокрема. Теорія регіоналізму полягала у застосуванні різних методів національної політики в окремих історико-етнічних областях Західної України. Селективність визначалася розвитком міжнародної ситуації, ступенем лояльності меншини щодо держави, національною свідомістю, чисельністю населення, його розміщенням і соціальною структурою¹². Елементом політики регіоналізму став Сокальський кордон — ідеологічний штучно створений владою бар’єр між Галичиною й Волиною.

Табір “санації”, визначивши стратегічну лінію на державну асиміляцію меншин, не зумів виробити шляхів і методів її реалізації. Виняток становили програми окремих посадових осіб, зокрема П. Дуніна-Борковського, який 25 липня 1927 р. був призначений на посаду львівського воєводи, та Г. Юзевського, що 9 липня 1928 р. став воєводою на Волині. Їхні призначення асоціювалися насамперед з реалізацією засад регіоналізму в рамках політики державної асиміляції українців¹³. Так, П. Дунін-Борковський — консерватор, який був тісно пов’язаний з табором “санації”, пропонував власні концепції розв’язання української проблеми на сторінках часопису пілсудчиків “Droga”¹⁴. “Мінімальна програма” львівського воєводи передбачала ліквідацію об’єктивних причин незадоволення українців у економічній сфері, а також налагодження з їх представниками (чи партійними лідерами) контактів з метою подолання сепаратистських тенденцій і встановлення спільної платформи для вирішення нагальних проблем. Відомо, що вже 4 вересня 1927 р. відбулися його розмови з представниками українських легальних політичних угруповань у Польщі, в тому числі Українським національно-демократичним об’єднанням (УНДО)¹⁵. Однак короткотермінове перебування на посаді воєводи (до квітня 1928 р.) не дало йому змоги реалізувати задумані плани.

Значно продуктивнішим виявилось призначення Г. Юзевського. Його активна діяльність щодо державної асиміляції українців Волині набрала рис політичного експерименту, який тривав з невеликою перервою до 1938 р. Перетворення Волині в анклав “польсько-української співпраці” санкціонував сам Ю. Пілсудський¹⁶. Конкретні напрями його реалізації були представлені Г. Юзевським у вигляді “Волинської програми” на конференції “кресових воєвод”, що відбулася 2—3 грудня 1929 р. у Луцьку. В загальних рисах його погляди збігалися з концепцією державної асиміляції. Методи реалізації програми обіймали комплекс заходів у галузі освіти, самоврядування, адміністрації, громадського життя й кооперації. Виходячи з “Волинської програми”, у плани Г. Юзевського не входило формування української національної свідомості. Йшлося про забезпечення інтересів польської держави, які полягали насамперед в інтегруванні Волині з Польщею¹⁷. Для цього вважалося доцільним відокремити Волинське воєводство від впливів українського націоналізму з Галичини і комуністичної агітації з боку СРСР.

У період з 15 травня 1926 р. по 17 березня 1930 р., коли уряди II Речі Посполитої п’ять разів очолював представник ліберального крила “сана-

ції” К. Бартель, були сформульовані засади національної політики, однак не конкретизовано шляхів її реалізації (за винятком волинського експерименту). У той час українське питання вирішувалося в основному на рівні органів воєводської адміністрації. Перебування К. Бартеля на посаді голови уряду було на короткий час перервано, коли представника групи “полковників” — К. Світацького призначено прем’єром Польщі (14 квітня — 7 грудня 1929 р.).

У період від 29 березня 1930 р. (створення першого кабінету на чолі з В. Славеком) до 12 травня 1935 р. (смерті Ю. Пілсудського) група “полковників” формально і фактично відігравала у таборі “санації” вирішальну роль¹⁸. Незмінний лідер цієї групи й довірена особа Ю. Пілсудського — В. Славек — виступав палким прихильником реалізації політики прометеїзму.

Події 1930 р. виявили повну неспроможність правлячого режиму вирішити українське питання. Свідченням цього була непослідовність у діях уряду — від політичних спроб розв’язання проблеми до заходів репресивного характеру.

Типовим прикладом відходу пілсудчиків від реалізації прометеївської концепції стала сумнозвісна “пацифікація” українського населення Галичини, кульмінація якої тривала протягом 21 вересня — 16 жовтня 1930 р. Саме у цей період з 25 серпня по 4 грудня 1930 р. уряд Польщі очолював сам Ю. Пілсудський. Він як противник будь-якого сепаратизму віддав наказ на проведення репресивно-каральних акцій щодо мирного населення Галичини. Під приводом боротьби із саботажними виступами Організації українських націоналістів (ОУН) військо і поліція нищили культурно-просвітні заклади, відбувалося побиття мирного населення, під суд віддано 909 українців, у тому числі п’ять депутатів до сейму республіки¹⁹.

Застосування владою принципу колективної відповідальності загострило польсько-українські відносини в Галичині, налагодження яких стало одним з першочергових завдань другого уряду В. Славека (4 грудня 1930 — 26 травня 1931 рр.). Змінити негативне ставлення українців до польської держави було вирішено за допомогою порозуміння з найвпливовішою галицькою партією — УНДО. Тим самим влада ще раз виявила непослідовність у вирішенні питань внутрішньої політики, бо порушила прийняті раніше зобов’язання не укладати будь-яких договорів з партійними лідерами меншин.

Українське питання мало ключове значення в реалізації концепції прометеїзму, тому цим особисто займався прем’єр-міністр В. Славек, незважаючи на критику найвидатніших пілсудчиків. Так, К. Світацький докоряв йому за “притаманний ідеалізм” у справі польсько-українського порозуміння в Галичині і небажання рахуватися з думкою двох суспільств²⁰. Зауважимо, що вже на початку 1931 р. відбулося декілька таємних зустрічей польських урядовців з впливовими політиками з УНДО, зокрема з М. Галушинським, який виконував обов’язки голови Української парламентської репрезентації (УПР)²¹. Розмови, які з польського боку проводили голова Безпартійного блоку співпраці з урядом (ББСУ) Т. Голувко і депутат сейму Я. Єнджеєвич, не принесли очікуваних результатів²².

Вбивство у Трускавці 29 серпня 1931 р. членами ОУН одного з головних ідеологів політики прометеїзму і найактивнішого прибічника угоди між УНДО та санаційним урядом Т. Голувка припинило розмови про польсько-українське порозуміння і ще більше загострило національні відносини в Галичині²³.

Реалізація політики прометеїзму вже на початку 30-х рр. наštовхнулася на опір деяких елементів апарату влади. В умовах певної стабілізації внутрішньополітичного життя в Радянському Союзі прометеївська ідея втрачала свій зміст. Частина табору санації еволюціонувала у бік ендецьких методів розв'язання української проблеми. Ідейний вплив на цей процес мали програми націонал-демократів, у тому числі Є. Гертиха. В поглядах головного ідеолога молодшої генерації ендеків своє продовження знайшла програма колонізації української меншини. В його трактуванні українське населення — це “згруповане в русинських племенах відгалуження польського народу”, яке при збереженні певної культурної та мовної особливостей необхідно “повернути до польськості”²⁴. Українців у Польщі ендецький ідеолог зводив до рівня окремих етнічних груп — гуцулів, лемків, бойків, поліщуків тощо, а не частини великого народу, здатного до самостійного державного життя.

На зростання привабливості ендецької ідеології вплинула низка чинників: по-перше, радикалізація настроїв у польському суспільстві внаслідок загострення світової економічної кризи 1929—1933 рр.; по-друге, переконання в тому, що політика державної асиміляції не врегулювала національних відносин у державі; по-третє, в умовах зовнішньої загрози з боку фашистської Німеччини і СРСР ендецька ідеологія була зрозумілішою для польського суспільства на пограниччі на відміну від теорій пілсудчиків, що були розраховані на далеку перспективу.

Поляризація позицій правлячого табору щодо вирішення українського питання найшвидше проявилася у верхніх ешелонах збройних сил Польщі. Поряд з діяльністю II відділу Генерального штабу збройних сил, що був пов'язаний з прометеївським рухом, командувачі військових округів започаткували програму, яка виходила з необхідності перетворення непольського населення в лояльних громадян держави репресивно-адміністративними методами.

У зв'язку з цим широкого розмаху набирали так званий гуцульський і лемківський регіоналізми. На погляд військових, колонізація гуцулів та лемків з огляду на їхнє розташування у важкодоступних гірських районах і притаманний їм консерватизм, видавалася проблематичною. Тому в обох випадках застосовано тактику відокремлення цих етнічних груп населення і протиставлення їх українському національному організмові.

Варто зазначити, що в гірських повітах Станіславського воєводства вже з грудня 1933 р. розпочало діяльність польське Товариство приятелів Гуцульщини, головою якого став дивізійний генерал Т. Каспжицький. Метою товариства було підтримання регіонального сепаратизму гуцулів як нібито частини окремого від українців народу.

Активізація діяльності війська у справах національної політики інтенсивно відбувалася в період урядування А. Пристора (27 травня 1931 — 9 травня 1933 рр.) і Я. Єнджеєвича (10 травня 1933 — 13 травня 1934 рр.). Саме тоді обов'язки міністра внутрішніх справ в урядах виконував Б. Перацький, який виступав за рівність прав для всіх громадян II Речі Посполитої. Але, будучи прихильником тоталітарного державного устрою, вважав необхідним придушувати в зародку будь-які відцентрові тенденції²⁵. У період перебування при владі Б. Перацького відбулося значне поживлення в галузі національної політики. Важливою подією стало створення Національного Комітету (НК) при Президії Ради Міністрів (ПРМ) Польщі. Його завдання полягало в тому, щоб визначити єдину тактику урядових структур у національній політиці та координувати зусилля державних органів, спрямованих на “посилення розвитку польського національного елементу” на етнічно змішаній території і “державну асиміляцію націо-

нальних меншин”²⁶. Попри намагання уряду розробити комплексну програму вирішення українського питання, колонізаційні тенденції щодо населення Галичини набирали обертів. Вони пов’язувалися українцями з політичною діяльністю Б. Перацького на посаді міністра внутрішніх справ Польщі. Можливо, цей фактор став причиною його вбивства 15 червня 1934 р., яке було виконано руками членів ОУН. Відповіддю влади на здійснену акцію стало створення концентраційного табору Береза Картузька²⁷, який використовувався у тому числі й для боротьби з українським національно-визвольним рухом.

Складна внутрішньополітична ситуація, в якій опинилися українці на початку 1935 р., змусила лідерів провідної партії Галичини до пошуків компромісу з владою. Від імені УНДО й УПР 5 лютого 1935 р. у сеймі виступив їх голова Д. Левицький. Він запропонував урядові умови польсько-українського порозуміння “на базі спільної антирадянської платформи і надання територіальної автономії для українців у Польщі”²⁸. Пропозиція нормалізації стосунків, що виходила від представників українських політичних кіл, була рішуче відкинута урядом Польщі²⁹. Тодішній прем’єр-міністр Л. Козловський (15 травня 1934 — 28 березня 1935 рр.), зважаючи на слабкість власних позицій у верхніх ешелонах влади і побоюючись негативної реакції польського суспільства, не відважився здійснити кроки щодо врегулювання української проблеми.

Ситуація радикально змінилася, коли В. Славек утретє очолив уряд Польщі (29 березня 1935 — 12 жовтня 1935 рр.). Залишаючись прихильником прометеївської ідеології, він вирішив цього разу здійснити нереалізовані в 1931 р. плани щодо використання національно-визвольного руху Галичини в інтересах польської державності або принаймні його нейтралізації. Ситуація видавалася вигідною і для проурядового блоку — ББСУ, який у зв’язку із вступом у дію нового виборчого закону опинився перед загрозою бойкоту парламентських виборів з боку опозиційних партій. Обравши своїм союзником представників найвпливовішої української партії, уряд справедливо розраховував на численні голоси українських виборців.

У травні — червні 1935 р. на кількох неформальних зустрічах представників УНДО з урядовими чиновниками було укладено угоду, яка в історіографії відома під назвою “нормалізації” польсько-українських відносин. Каталізатором угодових тенденцій став виборчий компроміс, а обіцяні урядом виконання деяких українських вимог мали стати основою для культурно-національної автономії українців у Польщі.

Смерть “вождя нації” і фактичного керівника держави Ю. Пілсудського прискорила боротьбу за владу всередині табору “санації”. Вона розгорнулася між трьома угрупованнями, що об’єднувалися навколо прем’єр-міністра В. Славека, президента Польщі І. Мосціцького та новопризначеного Генерального інспектора збройних сил Е. Ридз-Смігли³⁰. В. Славек був прихильником створення правової системи в державі, що опиралася б на норми “квітневої” 1935 р. Конституції³¹. Інші виступали за збереження “вождівського” правління, започаткованого Ю. Пілсудським.

Протистояння у верхніх ешелонах влади завершилося перемогою Генерального інспектора, який, згідно з чинним законодавством, володів значними повноваженнями. Одержавши підтримку “силових” міністерств, Е. Ридз-Смігли зміцнював свої політичні позиції. Група Генерального інспектора поступово перетворилась у домінуючу в еліті “санаційної” влади. Прийнявши за основу ендецькі концепції розв’язання української проблеми, частина правлячого табору, очолювана Е. Ридз-Смігли та

міністром військових справ Т. Каспжицьким, започаткувала так звану політику “зміцнення польськості” у південно-східних окраїнах держави. Стратегія і тактика цієї широкомасштабної акції війська, воєводських адміністрацій та місцевих польських організацій була вироблена на таємній конференції, що відбулася в Любліні 31 січня 1935 р.³² Прикриваючись гаслами зміцнення обороноздатності держави, командувачі прикордонних округів висловилися за зміну етнічної структури західноукраїнських земель на користь польського елементу.

Фактично з відставкою В. Славека примарними виглядали надії на реальне втілення нормалізаційної політики, хоча уряд і надалі продовжував декларувати обіцянки щодо виконання українських вимог. Так, наступний прем'єр-міністр М. Зиндрам-Косцялковський (13 жовтня 1935 — 15 травня 1936 рр.) заявив, що докладе особистих зусиль, “щоби нормалізація опиралася на ґрунті довір'я між польським і українським народами”³³. Однак вже у січні 1936 р. ним же на засідання НК ПРМ були представлені “Тези з національної політики”, в яких знайшла відображення боротьба між двома концепціями державної і національної асиміляції у правлячому таборі. Урядом було підтверджено застосування принципів регіональної політики, що свідчило про заперечення владою існування цілісного українського національного організму³⁴. Передбачалося створення за допомогою методів державної асиміляції ідейного полонофільського руху українців Галичини і Волині. Щодо українського населення Холмщини, Полісся, Підляшшя і Лемківщини рекомендувалося застосувати політику національної асиміляції. Тут інструментом полонізації, на думку прем'єра, мала стати православна церква³⁵. Прийняття урядом М. Косцялковського компромісного рішення щодо державно-національної асиміляції українців свідчило про слабкість його позицій у державі і поступове перетворення в інструмент політики “зміцнення польськості”, започаткованої військовими.

У результаті чергового компромісу між І. Мосціцьким і Е. Ридз-Сміґли 15 травня 1936 р. створено новий уряд на чолі з генералом Ф. Славой-Складковським, який заявив, що “визнаватиме потреби нормалізаційної політики стосовно українців”³⁶. Однак справжні заходи польських політиків, які лише прикривалися гаслами порозуміння, полягали у протилежному: 1) намаганнях роз'єднати на частини українську етнічну територію в Польщі шляхом поширення гуцульського та лемківського регіоналізмів й актуалізації Сокальського кордону; 2) вишукування серед українців нащадків нібито польських шляхтичів, яких налічували близько 1 млн і проводилися заходи з метою їх полонізації³⁷; 3) колонізації західноукраїнських земель польськими осадниками, черговий виток якої розпочався влітку 1936 р., коли для цієї мети уряд виділив 13 275 га земельних угідь³⁸; 4) боротьби з православ'ям як чинником, що утримував почуття національної свідомості українців. Першим кроком у цьому напрямку стала ліквідація на Холмщині 127 культових об'єктів, у тому числі 91 православної церкви³⁹. В таких умовах не могло йти мови не лише про “нормалізацію”, а й про політичний експеримент Г. Юзевського на Волині, який завершився провалом.

Названі тенденції, що запанували у національній політиці держави з ініціативи військового командування збройних сил, знайшли реальне втілення в урядовій програмі щодо “зміцнення польськості” західноукраїнських земель, яка була юридично затверджена постановою Президії Ради Міністрів Польщі 18 березня 1939 р.⁴⁰

Таким чином, незважаючи на те, що прометеїзм був домінуючою, якщо не єдиною концепцією східної політики “санаційних” урядів, він так і

не знайшов практичної реалізації. Влада II Речі Посполитої незалежно від декларацій державної асиміляції проводила інтенсивні кроки в напрямку національної асиміляції українців. Ця політика була характерною для всіх без винятку урядів Польщі. Напередодні Другої світової війни пошук шляхів вирішення українського питання завершився поверненням до ендецьких теорій мононаціональної польської держави. В цьому плані пріоритетне значення надавалося політиці зміцнення польського елементу в Західній Україні, яка у 1939 р. стала офіційною доктриною уряду Польщі.

¹ Chojnowski A. Koncepcje polityki narodowościowej rządów polskich w latach 1921—1939. — Wrocław, 1979. — 262 s.; Kułesza W. Koncepcje ideowo-polityczne obozu rządzącego w Polsce w latach 1926—1935. — Wrocław, 1985. — 310 s.; Torzecki R. Kwestia ukraińska w Polsce w latach 1923—1929. — Kraków, 1989. — 467 s.

² Paruch W. Od konsolidacji państwowej do konsolidacji narodowej: mniejszości narodowe w myśli politycznej obozu piłsudczykowskiego (1926—1939). — Lublin, 1997. — 424 s.

³ Макарьчук С. А. Етносоціальне розвиток і національні відносини на західноукраїнських землях в період імперіалізму. — Львів, 1983. — 253 с.; Сливка Ю. Ю. Західна Україна в реакційній політиці польської та української буржуазії (1920—1939). — К., 1985. — 272 с.; Кугутяк М. Галичина: сторінки історії. Нарис суспільно-політичного руху (XIX ст. — 1939 р.). — Івано-Франківськ, 1993. — 200 с.

⁴ Pierwszy powszechny spis Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 30 września 1921 roku. — Warszawa, 1927. — S. 56.

⁵ Lewandowski J. Kwestia ukraińska w II Rzeczypospolitej // Aneks. — Londyn, 1982. — N 28. — S. 112.

⁶ Paprocki S. Kwestia ukraińska. — Londyn, 1949. — S. 10.

⁷ Hołowko T. Minimalny program polityki polskiej we Wschodniej Galicji i na tzw. “kresach” // Droga. — 1924. — N 10. — S. 539.

⁸ Hołowko T. Kwestia narodowościowa w Polsce. — Warszawa, 1927. — S. 27.

⁹ Kułesza W. Назв. праця. — С. 83.

¹⁰ Madajczyk Cz. Matenicaly w sprawie polityki narodowościowej władz polskich po przewrocie majowym // Dzieje Najnowsze. — 1972. — Z. 3. — S. 137—169.

¹¹ Paruch W. Назв. праця. — С. 130.

¹² Там же. — С. 153.

¹³ Piotrkiewicz T. Kwestia ukraińska w koncepcjach piłsudczyzny 1926—1930. — Warszawa, 1981. — S. 101.

¹⁴ Dunin-Borkowski P. Punkt wyjścia w sprawie ukraińskiej w Małopolsce Wschodniej // Droga. — 1929. — N 5. — S. 561.

¹⁵ Sprawy Narodowościowe. — 1927. — N 4. — S. 395.

¹⁶ Gazeta Polska. — Warszawa. — 1930. — 5 czerw.

¹⁷ Archiwum Akt Nowych w Warszawie (далі — AAN), Ministerstwo Spraw Wewnętrznych (далі — MSW), mf. 1800/1. — K. 5.

¹⁸ Paruch W. Назв. праця. — С. 116.

¹⁹ AAN, Ministerstwo Spraw Zagranicznych (MSZ), sygn. 2254. — K. 15.

²⁰ Chojnowski A. Piłsudczyk u władzy. Dzieje Bezpartyjnego Bloku Współpracy z Rządem. — Wrocław, 1986. — S. 170.

²¹ Sprawy Narodowościowe. — 1937. — N 4—5. — S. 423.

²² Діло. — 1931. — 17 берез.; Gazeta Polska. — 1931. — 20 marca.

²³ AAN, Komenda Główna Policji Państwowej (KGPP), sygn. 235. — K. 1.

²⁴ Giertych J. O program polityki kresowej. — Warszawa, 1932. — S. 118.

²⁵ Nacjonalizm i numerus clausus // Gazeta Polska. — 1932. — 9 marca.

²⁶ AAN, MSZ, sygn. 5217. — K. 93.

²⁷ AAN, MSW, sygn. 1042. — K. 1.

²⁸ Sprawy Narodowościowe. — 1937. — N 4—5. — S. 423.

²⁹ AAN, MSW, sygn. 946. — K. 54.

- ³¹ S c h a e t z e l T. Pułkownik Walery Sławek. — Jerozolima, 1947. — S. 19.
- ³² Centralne Archiwum Ministerstwa Spraw Wewnętrznych i Administracji : Zbóry Biblioteczne, sygn. 1506. — K. 16.
- ³³ Sprawy Narodowościowe. — 1936. — N 1—2. — S. 16.
- ³⁴ AAN, MSW, sygn. 802. — K. 3.
- ³⁵ AAN, Prezydium Rady Ministrów (PRM), sygn. 148—1. — K. 75.
- ³⁶ К е д р и н І. Життя — події — люди. Спомини й коментарі. — Нью-Йорк, 1976. — С. 270.
- ³⁷ AAN, Komitet do spraw Szlachty Zagrodowej na Wschodzie Kraju, sygn. 1. — K. 8.
- ³⁸ Державний архів Івано-Франківської області, ф. 2, оп. 1, спр. 1397, арк. 254.
- ³⁹ Centralne Archiwum Wojskowe, Dowództwo Okręgu Korpusu II, I.371.2.173. — K. 32.
- ⁴⁰ AAN, PRN, sygn. 148—264. — K. 390.